

РОЗДІЛ 3. ХМЕЛЬНИЧЧИНА ТА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА XVII–XVIII СТОЛІТЬ

Козацькі часи для української історії – особливий період, який пов’язують із відродженням державності та появою нової політичної еліти, що її очолила. Описи бурхливих подій, пов’язані з визвольною війною українського народу, присутні в білоруських підручниках, зокрема і тому, що білоруські землі частково увійшли до складу Гетьманщини, а військові дії відбувалися на території сучасної Білорусі. Бачення авторів різняться від українського, що можна пояснити як певними «литвинськими» сентиментами (участю еліти ВКЛ у протидії військам Б. Хмельницького), так і можливими впливами польської історіографії (для підручників початку 1990-х років), й певних промосковських орієнтацій (щодо підручників, що друкувалися від початку 2000-х років). Проблематика Козащини також зачіпає внутрішнє життя Речі Посполитої, і тут «українських сюжетів» можна спостерігати значно менше, оскільки білоруси належали насамперед до литовської частини цієї держави, тоді як основні події руйнівних кампаній та політичного протистояння були пов’язані з Польським королівством. Водночас появу козаків як політичної сили усі автори навчальної літератури вважають важливою подією у трикутнику ВКЛ, Польське королівство та Московське царство (про роль Кримського ханства як васала Османської імперії прийнято згадувати менше).

На прикладі Хмельниччини та подальших війн XVII–XVIII ст. на території Білорусі добре помітні окремі тенденції та проблеми у наповненні педагогічної літератури. Шкільний наратив продовжував функціонувати в підручниках,

офіційно затверджених спеціальними секціями та державними комісіями. Університети мають власні підручники (з 2010-х років – також в електронній формі) й орієнтуються на типову програму для спеціальностей вищої освіти, а не набір базових національних історичних наративів, затверджених для шкільного навчання. Це іноді призводить до руйнування змісту викладання білоруської історії в середній школі та закладах вищої освіти. Хоча основою розуміння дисципліни є системне викладання минулого – від заселення Білорусі давніми людьми до політичних, економічних і культурних процесів XXI ст.¹²⁷. Відсутність єдиної системи, спричинена більше браком концепту єдності, призводить до того, що окремі події і терміни, пов'язані з Хмельниччиною, можуть різнитися.

У підручнику за редакцією Павла Лойки, опублікованому у 1993 р., міститься окремий великий обсяг тексту під короткою назвою «Напередодні вибуху»¹²⁸. Він стверджував, що у середині XVII ст. атмосфера у всій Східній Європі була «перед штормовою»: з півдня Речі Посполитій загрожувала Турецька імперія, на сході «причаїлася» Московія, а на півночі не розплутувався вузол протиріч зі Швецією. До того ж у середині держави також було неспокійно. Посилення визиску селян-кріпаків обумовлювалося запровадженням у сільському господарстві садибно-панщинної системи. Це змушувало селян шукати кращих умов життя і праці, прагнути волі, зокрема тікати на Січ за Дніпрові пороги до козаків¹²⁹. Втечі селян стали регулярним явищем, особливо на півдні та сході Білорусі. Суспільство перебувало у гарячці через релігійне питання, бо Православна Церква не бажала поступатися своїми позиціями, поширювала антиунійні настрої серед білоруського селянства та городян. Цим користувалася також московська

¹²⁷ Любы А. Падручнікі па гісторыі Беларусі... С. 162.

¹²⁸ Лойка П. Гісторыя Беларусі. С. 102–104.

¹²⁹ Там само. С. 102.

дипломатія, яка створювала з образу московського царя «захисника-благодійника усієї православної пастви», що закликав під свою владу одновірців¹³⁰. Відбувалася також поляризація за етнічними ознаками: мовними, релігійними, що вносило додаткову напругу у відносини між панівною шляхтою та підпорядкованими їй селянством і буржуазією¹³¹ (досить цікавий термін, який мало використовується у сучасній історіографії навіть стосовно української історії XVIII ст.¹³²).

Водночас, зважаючи на час написання роботи П. Лойка, певну роль також відігравав класовий підхід. Автор наголошував, що дедалі відчутніше загострювалися класові протиріччя, що виникали в білоруському суспільстві, і поштовху було достатньо, щоби конфлікт вибухнув. Таким поштовхом став виступ українського козацтва 1648 р. Український гетьман Б. Хмельницький (1595–1657) і козацька старшина вбачали кінцеву мету виступу проти влади Речі Посполитої у створенні своєї козацької держави. Ця ідея була популярною в Україні, тому виступ швидко переріс у визвольну війну українського народу. У межах своєї держави Б. Хмельницький бачив східні та південні землі Білорусі. Вони були важливим плацдармом оборони України від натиску регулярних урядових військ. Тому вже в травні 1648 р. козацький гетьман почав посиляти сюди своїх агітаторів. Одночасно Б. Хмельницький поширив свої універсальні заклики до населення озброїтися і виступити проти магнатів та шляхти до Гомеля і за Дніпро до Борисова й далі, а також до Могилева і далі¹³³. На важливості білоруських земель у політиці Б. Хмельницького акцентували

¹³⁰ Лойка П. Гысторія Беларусі. С. 103.

¹³¹ Там само.

¹³² Одна із досить вдалих спроб: Чуткий А. Буржуазна альтернатива: українські землі в середині XVII – другій половині XVIII ст. Київ: Темпора, 2021. 456 с.

¹³³ Лойка П. Гысторія Беларусі. С. 104.

також українські історики. Зокрема, ще Іван Крип'якевич наголошував на тому, що через землі північних сусідів пролягав важливий шлях до балтійської торгівлі, у якій козацтво було надзвичайно зацікавлене: «Старий Бихів відразу почав відігравати велику роль в торгівлі. Вже давніше певно Кияни були з ним у близьких торгових зносинах, тепер – очевидно на бажання київських купців – Богдан Хмельницький заопікувався сею торгівлею і видав універсал з 15 березня 1657 р. Через те, що в Бихові “порт створився”, гетьман дозволяє київським купцям та міщанам “вгору або самим іти, або своїх факторів посилати до Бихова і, де-не-будь залоги наші остають, з усякими припасами і купецькими речами, сухим путем і водою, як хто може” – без ніякої задержки, без оплати всяких мит та інших “подачок”»¹³⁴. Хоча у білоруських підручниках такої інформації про плани гетьмана немає, увага до національно-визвольної боротьби українського народу велика. Йдеться саме про «визвольну війну українського народу», – писав П. Лойка ще в 1993 р. Надалі окремі аспекти тлумачення Хмельниччини змінилися.

Події XVII ст. у деяких білоруських підручниках старшої традиції прийнято окреслювати як «руйнівні» унаслідок низки військових катаклізмів, що частково відбувалися також на території сучасної Білорусі. Так, перед початком опису національно-визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького, щоби дати учням змогу зрозуміти передісторію цього конфлікту, автори підручників коротко ознайомлювали з історією козацтва та його генези. До появи козаків, як пояснюється в одному з підручників, долучилися представники тюркського й слов'янського етносів, що також обумовило їх визначальні

¹³⁴ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького / упоряд., комент. і вступ. стаття Л. Войтовича та І. Паршина. Львів, 2024. С. 279.

риси – православ'я і двомовність¹³⁵. Як акцентовано раніше, у сучасних підручниках із білоруської історії вміщено об'єктивніший опис походження козацтва.

Оригінально, що розуміння основних причин, які спонукали до початку козацької війни, відрізняється в українських і білоруських підручниках. Зокрема, українські автори як привід до війни наводять особистий конфлікт гетьмана із шляхтичем Данилом Чаплинським, який намагався захопити маєток Богдана Хмельницького у Суботові та побив його сина. У польській педагогічній літературі такою причиною вважають політику короля Владислава IV Вази, який намагався організувати військовий похід проти Туреччини, але так і не здійснив його. Руйнація цих планів перетворилася на іскру серед войовничо налаштованих козаків, які враз втратили перспективу здобути багату військову здобич¹³⁶. І у цьому питанні білоруські дослідники відзначають рацію поляків, пояснюючи початок Хмельниччини крізь призму невдалої організації анти-турецького походу.

Віктор Белазааровіч із колегами у 2010 р. відзначали, що розвиток козацько-селянського руху в першій половині XVII ст. зазнав впливу відносин між Річчю Посполитою та її південними сусідами – Австрією і Молдовою. Також кордони країни постійно порушували залежні від Османської імперії кримські татари. Королі Речі Посполитої почали використовувати українських козаків для захисту від набігів кримчаків і турків. Наприкінці свого життя король Владислав IV Ваза (1595–1648) задумав план великої війни з Османською імперією, у якій важливу роль мало відіграти українське козацтво. Король обіцяв їм

¹³⁵ Белазааровіч В. А., Крэнъ І. П., Ганушчанка Н. М. Гісторыя Беларусі... С. 69; Батуріна С. Україна у білоруських підручниках з історії. С. 431.

¹³⁶ Батуріна С. Образи української історії в дидактичній літературі країн-сусідів. С. 508.

окрему територію та збільшення реєстру до 20 тис. осіб. Коли ж шляхта почала погрожувати королю виступом, він відмовився від своїх планів. Однак козаки продовжили підготовку до війни із польською шляхтою, католицьким духовенством та євреями. У цьому козацтво підтримували широкі верстви українського населення, насамперед селяни та міщани, які були незадоволені поширенням польського землеволодіння, збільшенням феодалних повинностей, запровадженням католицизму. Повстання швидко переросло у національно-визвольну козацько-селянську війну під проводом Б. Хмельницького¹³⁷. Тож відчувається взаємозв'язок у поглядах між польською історіографією та білоруськими підручниками. Варто вказати на спрямування козацького руху – проти католицизму, польської шляхти та євреїв. У сучасних українських підручниках, зазвичай, не прийнято наголошувати на такому етнічному складі (або хоча би вказувати на євреїв-орендарів).

Цікаво, але такий погляд фактично повторено також в університетській літературі. Вважається, що у XVII ст. міжнародна атмосфера навколо Речі Посполитої розпалилася до краю. З півдня їй загрожувала Туреччина, на сході чекала слушного часу «Росія», незадоволена умовами Поляновського трактату (1634), на півночі не розплутувався клубок протиріч зі Швецією. Неспокійно було й усередині Польсько-Литвинської федеративної держави. Це стосувалося насамперед України. Північна Україна разом зі східнобілоруськими землями була «руською» частиною ВКЛ. Після Люблінської унії українські магнати та шляхта відокремилися від ВКЛ та приєдналися до Корони. Керівні кола Литви демонстрували невдоволення, але насправді не дуже засмутилися, оскільки їм було надто складно захищати українські землі від експансії Москви, Кримського ханства, Туреччини. Після приєднання України до Корони

¹³⁷ Бєлазаровіч В. А., Крэнь І. П., Ганушчанка Н. М. Гісторыя Беларусі... С. 69–70.

відносини між поляками та українцями погіршилися. Інкорпорація східноукраїнських воєводств Польщею супроводжувалася проникненням в Україну польської шляхти та католицького духовенства, що призводило до закріпачення українських селян, посилення національного гноблення та релігійних розбіжностей¹³⁸. Трохи іншими словами описано такі ж процеси в іншому підручнику: «Для України цей історичний поворот (перехід з-під влади ВКЛ під Польщу) призвів до великої драми. Поляки сприймали її як колонію, загострилися відносини між поляками-католиками та православними українцями. Зрештою спалахнула кровопролитна українсько-польська війна. Обраний гетьманом козацького війська, Б. Хмельницький зумів об'єднати під своїм керівництвом значні сили повстанців, які в битвах під Жовтими Водами та Корсунем (травень 1648 р.) завдали поразки польському війську. Перемоги запорізьких козаків і українських селян, а також поширені повстанцями заклики до повстання проти влади викликали зростання заворушень у південних районах Білорусі»¹³⁹.

У новішій навчальній літературі також наголошено на бажанні козаків утворити власну державу, вільну від влади польської шляхти¹⁴⁰. Однак про соціальну напругу як один із факторів початку Хмельниччини зауважено лише кількома реченнями. Водночас кількість повстанців постійно зростала, а першими постраждали не лише шляхтичі, а й представники таких націй, як поляки та євреї, що в очах повстанців були найбільшими винуватцями гноблення¹⁴¹. Козацький рух швидко охопив Білоруське Полісся – Б. Хмельницький вважав, що воно увійде до складу Козацької держави. Спочатку

¹³⁸ Снапковский В. Е. История внешней политики Беларуси. С. 133.

¹³⁹ Крэнь І. П., Коўкель І. І., Марозава С. В. [і інш.]. Гісторыя Беларусі: у 2 ч. Ч. 1. С. 497.

¹⁴⁰ Гісторыя Беларусі, XVI–XVIII стст. С. 117.

¹⁴¹ Там само. С. 116–117.

гетьман надсилав послання, у яких закликав присягнути йому на вірність. Він обіцяв православній шляхті свободу віросповідання та захист її власності. Богдан Хмельницький закликав селян повстати проти «панів і мужиків» (так називали всіх католиків). Слідом за агітаторами в червні 1648 р. для захоплення білоруських земель були направлені козацькі загони (дружини)¹⁴². Подібна увага до української козацької проблематики справедлива, оскільки безпосередньо торкається місцевої історії. Водночас соціальний підхід і національні прагнення українців трохи менше висвітлені – в останніх версіях підручників зникло уявлення про Хмельниччину саме як національно-визвольну боротьбу. В окремих матеріалах наголошено на тому, що гетьман Б. Хмельницький походив зі шляхти. Однак у важливості для нього ідеї створення незалежної козацької держави автори не сумнівалися¹⁴³.

Більш реабілітований національно-визвольний характер боротьби Б. Хмельницького у літературі для університетського навчання. Пропонується тлумачити повстання як рух, що мав національно-визвольний характер. Його учасники (переважно козацтво) ставили завдання створити свою державу, звільнити від «ляхів», тобто від Польщі, всі «руські» землі Речі Посполитої¹⁴⁴. Ці наміри зафіксовані у низці джерел. Визвольний рух, що розгорнувся в Україні, не міг не вплинути і на білоруські землі, які перебували у ВКЛ, тим більше, що тут також соціальна обстановка була напруженою. У радянський період багато істориків акцентували на тому, що козацтво було солідарне з білоруським народом і прийшло допомагати йому у боротьбі з польсько-литовськими панами¹⁴⁵. Проте, на думку

¹⁴² Там само. С. 116–117.

¹⁴³ Шашкевич М. С. Гісторыя Беларусі ат старожитных часоу да канца XVIII ст. Мінск: Народная асвета, 2002. С. 101.

¹⁴⁴ Дмитрачков П. История Беларуси... С. 216–217.

¹⁴⁵ Там само. С. 216.

укладача, причина була не в класовій солідарності, хоча козаки розуміли устремління білоруських селян та городян. Богдан Хмельницький мав насамперед свої військово-стратегічні цілі і, зокрема, прагнув стримувати тут військові сили Литовського князівства, розширити фронт боротьби місцевим населенням¹⁴⁶. Очевидно, автор намагався поєднати існуючу історіографічну базу (зокрема, щодо соціальної напруги у Речі Посполитій) разом із об'єктивними оцінками військової діяльності Б. Хмельницького, окреслити його цілі та методи. Таке поєднання є досить продуктивним, оскільки демонструє не тільки абстрактну підтримку білоруського населення (як про це писали у СРСР), а й реальні кроки, що могли допомогти козакам у боротьбі з чисельнішими силами Речі Посполитої.

Підтверджено також задуми українського гетьмана щодо меж поширення своєї влади. Забігаючи наперед, відзначимо, що після Віленського перемир'я між Московією та Річчю Посполитою пошуки союзників активізували також шведи та Б. Хмельницький. Український гетьман був незадоволений тим, що цар Олексій Михайлович вів війну лише за своїм планом, обравши головним театром військових дій Білорусь. Остання ж вабила і Б. Хмельницького, який задумав будувати козацьку державу аж до Вільно. У серпні 1656 р. козаки запропонували королю Швеції дружбу, військову допомогу проти Польщі, а своєю метою оголосили «всю Русь до Вісли»¹⁴⁷.

Описи Хмельниччини у старших білоруських підручниках досить типові, хоча і містять чимало подробиць. Від кінця серпня 1648 р. козацькі загони рухалися у трьох напрямках й швидко просувалися уздовж басейнів Прип'яті, Березини та Дніпра і в напрямку Слуцька. Поява козацьких загонів, серед яких було

¹⁴⁶ Дмитрачков П. История Беларуси. С. 216.

¹⁴⁷ Снапковский В. Е. История внешней политики Беларуси. С. 143. Пропонований підручник загалом містить надзвичайно детальний опис тих подій, який також важливий для української історії.

чимало білорусів, призвела до масових виступів місцевого населення проти влади. До козацьких загонів приєднувалися не лише незаможне селянство, православні міщани та дрібна шляхта. Білоруси також створювали власні повстанські загони для дій проти шляхти, купецтва та неправославного духовенства. Зокрема, у Брагіні, Гомелі, Речиці та Мозирі були сформовані місцеві козацько-селянські полки. Свідок цих подій писав, що «всі з'явилися і поклялися один одному стояти до останнього»¹⁴⁸. Вони нападали на шляхетські маєтки, грабували католицькі та унійні монастирі. Коли козаки підходили до Пінська, у місті спалахнуло повстання. Організованого опору влади козаки не зустріли. Водночас Королю Яну Казимиру Вазі (1609–1672) не вдалося швидко зібрати шляхетське військо. Державна скарбниця була порожня, а налякані вельможі втекли. Магнати Речі Посполитої, зокрема польний гетьман Януш Радзивіл (1612–1655), почали наймати вояків для протистояння козакам, і лише у жовтні 1648 р. почало діяти військо Речі Посполитої: воно зайняло Пінськ, а потім й інші міста, захоплені козаками. Усіх жителів, які підтримали повстання, було вбито, а міста пограбовано¹⁴⁹.

Улітку 1649 р. Я. Радзивіл почав готувати похід козацьких збройних сил на землі України. Щоб перешкодити їхньому руху, на білоруські землі були направлені козацькі загони. Між Лоевом і Речицею розмістився 12-тисячний загін, який очолив Степан Подбайло (прибл. 1600–1654). На допомогу їм було направлено Михайла Кричевського (?–1649) із 15-тисячним козацьким загonom. До них приєдналися місцеві мешканці. Найбільша битва на білоруських землях часів війни 1648–1651 рр. відбулася 31 липня 1649 р. Військо М. Кричевського стрімко наступало на шляхтичів із боку Мозиря. Янушу Радзивілу вдалося відбити натиск козацьких загонів і піти в контрнатуп. Козаки спочатку ховалися в лісі, а потім кинулися

¹⁴⁸ Гісторыя Беларусі, XVI–XVIII стст. С. 118.

¹⁴⁹ Там само. С. 119.

втікати. Втрати армії Я. Радзивіла, яка налічувала орієнтовно 7 000 осіб, становила приблизно чверть сил. У битві загинуло від 3 000 до 7 000 козаків.

Козаки були змушені відвести свої частини з Полісся, але все ще контролювали переправи через Дніпро. Литовське військо було ослаблене й не мало достатньої кількості зброї та припасів, щоби продовжувати активний наступ на Київ. Хоча напруженість боротьби спала, ситуація у південних і східних частинах білоруських земель залишалася нестабільною. Обидві сторони збиралися з силами перед новим етапом бойових дій. Улітку 1651 р. бої відновилися, і 40-тисячне військо Я. Радзивіла швидко рушило на Чернігів, щоб піти далі на Київ. Богдан Хмельницький направив до Гомеля 15-тисячну армію Мартина Небаби (?–1651). Було вирішено зупинити Я. Радзивіла переговорами і зустріти його військо під Лоевом. Проте гетьман ВКЛ продовжував наступ. У результаті другої битви під Лоевом 6 липня 1651 р. козаки зазнали поразки, а сам М. Небаба загинув. У серпні литовські війська перемістилися на територію України та увійшли до Києва. Поразки, яких зазнали козаки в боях в Україні, змусили їх у вересні 1651 р. підписати Білоцерківський договір. Цей документ поклав край військовим діям. Козацьке військо скоротилося вдвічі, а Б. Хмельницький підпорядковувався польському гетьману. Маєтки повернули колишнім власникам. Селяни-втікачі визналися кріпаками і повинні були повернутися до своїх панів¹⁵⁰.

Події подібно охарактеризовані також в інших навчальних матеріалах для шкільного вжитку¹⁵¹. Старші підручники відрізняються досить докладними описами жорстокості, яку насамперед вчиняли литовські війська у білоруських містах і містечках. Зокрема, під час оборони Бобруйська загинули козаки.

¹⁵⁰ Гісторыя Беларусі, XVI–XVIII стст. С. 119–120.

¹⁵¹ Сташкевіч М. С. Гісторыя Беларусі ат старожитных часоу да конца XVIII ст. С. 101–102.

Гетьман Я. Радзивіл нещадно розправився з мешканцями цього міста. У документі того часу зазначалося: «Городян катував усіх, хто навіть відкривав йому міську браму... 800 чоловікам він руки відрубав, 50 чоловікам відтяв голови, 100 чоловік посадив на палі. Він пролив невинну кров, але без жодного сенсу, для власної вигоди»¹⁵².

Не менш «криваві» також описи битви біля «Лоевської брами», що контролювала переправи через Дніпро. Литовське військо навесні 1649 р. під Речицею розбило 3-тисячний козацький загін Іллі Галоти (?–1649). Шляхетська кіннота змусила козаків відступити в болото, де більшість повстанців загинула. Біля Лоева загальна кількість вершників і воїнів становила понад 7 000 осіб. Щоби не допустити в Україну шляхетського війська та найманців, Б. Хмельницький направив туди загін, який очолив М. Кричевський. Козаки мали чисельну перевагу, але поступалися в підготовці та озброєнні. Вранці 31 липня 1649 р. М. Кричевський здійснив кінну атаку на табір Я. Радзивіла. Не послухав начальства – не дочекався обозу й піхоти, не приєднався до загону С. Подбайли, що отаборився на берегах Дніпра й став навпроти Лоева. Можливо, несподівана атака могла б завершитися успіхом, якби козаки не вдарили по шляхтичах, які відійшли в тил. Проте військо М. Кричевського було розсічено навпіл, ліве крило розбито, праве відійшло в долину Дніпра. Януш Радзивіл із Татарського броду тиснув на козаків, які переправлялися через річку. Потім шляхетське військо перехопило обоз і розігнало піхоту М. Кричевського. Козаки відступили до свого табору: військо Я. Радзивіла тричі атакувало, але щоразу було змушене відступати з великими втратами. Вночі під покровом темряви козаки рушили на Україну¹⁵³.

¹⁵² Бєлазаровіч В. А., Крэнь І. П., Ганушчанка Н. М. Гісторыя Беларусі. С. 72.

¹⁵³ Там само. С. 72–73.

Повертаючись до проблеми жорстокості, варто визнати, що й у новітніх підручниках вона присутня. Так, у наведеному листі гетьмана Я. Радзивіла вказано: «Військо наше литовське, забравши через 14 днів силою від козаків Пінськ, залишило на моєму старостві більше шкоди і розорення, ніж їхнє ... Убито 14 000 людей, молодих і старих, і взято величезну здобич. Це не вдовольнило вояків. Вони пробули десять тижнів у Моталі і там, як ворог, гнобили підданих, не шкодуючи ні людей, ні майна селян. Нарешті вони зайшли так далеко, що спустошили місто та округу»¹⁵⁴. Жорстокість не притаманна українським історичним текстам. Можливо, білоруські автори намагалися продемонструвати долю свого народу, який опинився у лещатах складного політичного протистояння. Ще П. Лойка зауважував, що простолюди потрапив у настільки складні життєві обставини, що окремі відчайдухи розорювали старі могили у склепах й забирали для себе одяг, у якому були поховані мерці¹⁵⁵. Можливо, такі «тренди» в оцінці суспільного становища після Хмельниччини лишилися досить стійкими у наступні десятиліття.

Докладні описи Хмельниччини у білоруських підручниках вказують на вагу цих подій для білоруської історії. Напевно, не варто вважати цей напрям сентиментами до радянської історіографії, яка возвеличувала постать Б. Хмельницького через приєднання українських козацьких земель до Московського царства. Очевидно, «воз'єднання» не було кінцевою метою діянь гетьмана, і навряд чи він уявляв собі, що такий мілітарний союз призведе згодом до повного підпорядкування царату, ліквідації козащини як соціального стану, нового закріпачення населення тощо. У Білоруських підручниках старшої традиції вказано на мету гетьманської політики – від'єднання від Речі Посполитої та формування нової незалежної козацької країни.

¹⁵⁴ Гісторыя Беларусі, XVI–XVIII стст. С. 119.

¹⁵⁵ Лойка П. Гісторыя Беларусі. С. 107.

Водночас у підручниках із всесвітньої історії для шкільного вжитку Хмельниччина мала інші результати. Тут окреслено, що важливою подією початку правління Романових було приєднання до «Росії» Лівобережної України у 1654 р. Це стало можливим у результаті козацько-селянської війни під проводом Б. Хмельницького. Входження України до складу «Росії» призвело до війни з Річчю Посполитою. Війна для «Росії» була успішною, і вона повернула собі Смоленську та Чернігово-Сіверську землі, втрачені під час Смути¹⁵⁶. Хоча держава Романових називалася тоді Московським царством, а імперія утворилася значно пізніше, варто зауважити, що російській історії присвячено чимало уваги – схожа картина спостерігалася для вивчення середньовічного минулого слов'янських держав, де московські землі та їхня культура отримували відчутні обсяги тексту. Повертаючись до тексту про Хмельниччину, маємо справу з надзвичайно схематичним уявленням про хід подій. Як побачимо також далі, Чернігово-Сіверщина у білоруських підручниках не асоціюється з Україною (українською землею).

Варто погодитися із думкою С. Батуриної про те, що загалом визвольна війна під проводом Б. Хмельницького означається як козацько-селянська війна, що охопила період 1648–1651 рр.¹⁵⁷. Верхню її межу білоруські автори визначають на підставі завершення активних бойових дій на території Білорусі. Такі описи загалом досить докладні – укладачі навчальної літератури присвятили їм чимало уваги. Відтак у підручниках докладно мовиться про хід воєнних дій на землях довкола Гомеля, Поліссі, детально змальовано Лоївську битву 1651 р.,

¹⁵⁶ Всемирная история Нового времени, XVI–XVIII вв.: учеб. пособ. для 7-го кл. учреждений образования, реализующих образоват. программы общ. сред. образования, с рус. яз. обучения и воспитания / под ред. В. С. Кошелева. 2-е изд., пересмотр. и доп. Минск: Изд. центр БГУ, 2024. С. 163.

¹⁵⁷ Батурина С. Україна у білоруських підручниках з історії. С. 431.

облоги козацькими військами Пінська, Гомеля. Таку увагу до білоруської території пояснювали важливістю їхнього місця у стратегічних та політичних планах українського гетьмана Б. Хмельницького. Козацька держава, згідно із задумом гетьмана, мала бути незалежним утворенням, до якого належала би також частина білоруських земель. Наслідки козацько-селянської війни для історії Білорусі оцінюються як трагічні, тому що через воєнні дії південні землі були фактично зруйновані. Через військові невдачі Б. Хмельницький опинився перед складним вибором та звернувся по допомогу до московського царя. Приєднання України до складу Московського царства обернулося ще більшою трагедією для Білорусі¹⁵⁸, бо започаткувало війну Речі Посполитої з Московською державою, що проходила також у межах білоруських земель.

Авторські погляди на участь білоруського народу у Хмельниччині різняться. Наголошують на тому, що виступ був антикатолицьким, спрямованим супроти шляхти та зловживань проти місцевого населення. «Білоруський фронт» під час реальної Хмельниччини, звичайно, був другорядним, оскільки бойові дії точилися здебільшого на українських землях. Водночас в українській навчальній літературі описи цих проблем часто ігноруються, проте битва під Лоевим, хоч і не була вдалою для козаків, потребує акцентування. На думку білоруських авторів, виступ Б. Хмельницького підтримали городяни, селяни та місцеві дрібні шляхтичі. Цей перелік, фактично, змінювався та доповнювався із часом. Якщо П. Лойка 1994 р. вказував на поразку повстанців, до яких належали селяни та міська біднота¹⁵⁹, то вже у підручниках 2017 р. вказується на дрібних шляхтичів, городян загалом та селян. Зміну образу такого соціального переліку можна пояснити трансформаціями в уявленнях історіографії стосовно Козаччини та її значення для

¹⁵⁸ Батуріна С. Україна у білоруських підручниках з історії. С. 431.

¹⁵⁹ Лойка П. Гісторія Беларусі. С. 106.

білоруської історії (до слова, така проблематика для української історіографії також є допоміжною, хоча «білоруському походу» козацьких полковників, відомих та знаних у науковій думці¹⁶⁰, варто приділити значно більше уваги).

Помітним також є вплив радянських текстів на формування образу Хмельниччини у білоруських підручниках¹⁶¹. Насамперед мовиться про подальшу експлуатацію класового погляду на причини виступу та його учасників, а також наголошено на прагненні східнослов'янських народів (білорусів та українців) до воз'єднання з росіянами. Очікувалося, що період наприкінці XX – початку XXI ст. запропонує окремі зміни як у сюжетах, так і в їхніх інтерпретаціях. Однак упродовж 30 років складання національного наративу у Білорусі ні про козацькі повстання кінця XVI – першої половини XVII ст., ні про саму війну з військом Б. Хмельницького на території ВКЛ відомостей не було переосмислено. За збереженого й загальноживаного терміна «козацько-селянська війна» зміст оповіді діаметрально протилежний у різних авторів. Розуміння ролі Великого князівства у війні Речі Посполитої, ролі Я. Радзивіла та великокнязівської армії, результатів війни за білоруські землі Полісся та Подністров'я – усе це поступово трансформувало події 1648–1651 рр. лише у «переддень» та пояснення причин війни 1654–1667 рр. Фактично, висвітлення апогею напруженої соціальної ситуації міських і козацьких повстань кінця XVI – першої половини XVII ст. не вийшло поза структури уже відомих наративів радянської доби¹⁶². Варто зауважити, що подібні оцінки, можливо, занадто категоричні, оскільки певний поступ у формуванні образу Хмельниччини

¹⁶⁰ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. С. 108, 112; Коваленко О. Мартин Небаба. *Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети: у 2 т.* Київ, 1998. Т. 1. С. 227–240.

¹⁶¹ Любы А. Падручнікі па гісторыі Беларусі... С. 171.

¹⁶² Там само. С. 171–172.

відбувається. З іншого боку, можна погодитися, що війна під проводом Б. Хмельницького демонструє усі жорстокості воєнних дій 1648–1651 рр., що сприймається певною преамбулою для наступних подій. Така конструкція могла би бути доцільною під час опрацювання курсу з всесвітньої історії, однак історія Білорусі для білоруської аудиторії, напевно, потребувала би докладнішого висвітлення.

Водночас у більшості проаналізованих білоруських підручників козацтво та Хмельниччина асоціюються з Україною, неодноразово вказувалося на прагнення Б. Хмельницького та його оточення створити свою державу, наголошувалося на ролі українських земель. Принаймні, коли мовиться про наміри сформувати Козацьку державу, то вона асоціюється безпосередньо з Україною, хоча прямим текстом так не вказано (зрештою, у вітчизняній навчальній літературі також використовуються терміни «Військо Запорозьке» чи «Гетьманщина»). Така позиція більше відповідає українським поглядам на історію й значно відрізняється від, наприклад, польських підручників. В останніх, на чому наголошували дослідники, тематика козаччини загалом майже не асоціюється з поняттям «Україна» у розумінні окремої держави чи частки її минулого. Польські автори вважають такі події складовою своєї історії, а розуміння України у них не набуло державного значення, а більше слугує як характеристика південно-східних земель Речі Посполитої (Брацлавського, Київського, Чернігівського воєводств). Незважаючи на певні винятки, така картина для польських навчальних шкільних підручників є цілком типовою¹⁶³. Білоруські автори сприймають українське козацьке минуле виваженіше, хоча відповідний розділ про Хмельниччину завершується 1651 р., коли бойові дії на білоруських землях припинилися.

¹⁶³ Батуріна С. Образи української історії в дидактичній літературі країн-сусідів. С. 507.

У білоруських підручниках для університетського вжитку можна спостерігати схожу картину. Тут також охарактеризовано як соціальний склад повстанців, що підтримували козацькі війська, так і використано описи жорстокості, які лише трохи «розвивають» уже доступні описи. Так, козацько-селянські загони, підтримані городянами і навіть дрібною православною шляхтою та духовенством, стали головною рушійною силою повстань, що спалахнули на білоруських землях. Тому у навчальній літературі виступи того часу називають «козацько-селянською або селянсько-козацькою війною»¹⁶⁴. Таким чином, соціальна база повстань була широкою, по суті, це був народний рух, який мав не лише антифеодальну, антикріпосницьку спрямованість, а й визвольні риси¹⁶⁵. Таку оцінку повстанням дають багато сучасних істориків. У боротьбі, що розгорнулася тоді на білоруських землях, зіткнулися дві основні сили протистояння: козацько-селянські загони, підтримані міською біднотою, з одного боку, і збройні сили ВКЛ та й усієї Речі Посполитої, до яких належали найманці і шляхетське ополчення, – з іншого. Невипадково ця боротьба була кровопролитною, руйнівною, супроводжувалася вбивством панів та багатих городян. Дуже жорстко діяли козацькі загони. Наприклад, козацький загін М. Небаби, взявши навесні 1649 р. Гомель, перебив тут усіх католиків та уніатів і майже 1 500 євреїв. За рік до цього влітку 1648 р. козаки вирізали в Гомелі орієнтовно 600 шляхтичів¹⁶⁶. Тож університетські курси також вказують не неоднозначність соціальної бази Козаччини, хоча в окремих випадках відчувуються нотки марксистської історіографії радянського типу. На відміну від підручників для середніх шкіл, в університетських курсах містяться описи жорстокості, яку чинили також козаки, а не тільки литовські війська та найманці. Усе

¹⁶⁴ Докладніше див.: Дмитрачков П. История Беларуси... С. 218.

¹⁶⁵ Там само.

¹⁶⁶ Там само.

це формує неоднозначне ставлення до Хмельниччини, хоча, напевно, для білоруської історії таке ставлення є швидше виправданим, оскільки місцеве населення було більше об'єктом, ніж суб'єктом історичного процесу.

Відверто радянські сюжети з описами українсько-білоруських культурних зв'язків впливають на формування білоруських освітніх наративів. Так, «з антифеодальними виступами XVII ст. окремі автори пов'язують появу козацьких пісень, бунтарської поезії кріпосного селянства. Вже першій половині XVII в. існували антикріпосницькі та антиклерикальні казки. У численних приказках, прислів'ях, загадках відобразилися життєвий досвід народу, його соціальний протест та моральні ідеали. Про тяжкий національно-релігійний утиск білоруського народу свідчить пісня “Був на Русі чорний бог”. В усній поетичній творчості відображалось прагнення білоруського народу до єдності з братніми російським та українським народами, що особливо яскраво виявилось в козацькій пісні “Туман, туман на долині”»¹⁶⁷.

Окремі події української історії XVII–XVIII ст. також опинилися у текстах білоруських підручників. Для білоруської історії розпочалися справді складні часи – період протистояння ворожих армій у цих землях. Козацько-селянська війна 1648–1651 рр., як вважав П. Лойка, стала початком руйнівної епохи в історії Білорусі. Мовилося про майже 100 років страшного, нелюдського випробування, екзамену винищеннями, знущаннями, тортурами. Одна біда, на думку автора, зумовлювала іншу, а ця інша не надто барилася й не змушувала себе чекати довго. Так, у 1654 р. на Річ Посполиту ударив кривавий потоп, який прийшов зі Сходу¹⁶⁸. Схожі характеристики також є у навчальній літературі для закладів вищої освіти. Зокрема, вважається, що у другій половині XVII ст. – на початку XVIII ст. Річ Посполита вступила в смуту руйнівних воєн та внутрішньополітичних

¹⁶⁷ Чигринов П. Д. История Беларуси. В помощь абитуриентам. С. 172.

¹⁶⁸ Лойка П. Гысторыя Беларусі. С. 107.

конфліктів. Найбільш кривавими були «антифеодальна» козацько-селянська війна 1648–1651 рр. та війна Московської держави з Річчю Посполитою у 1654–1657 рр. Остання була спричинена прагненням царя Олексія Михайловича (1629–1676) приєднати до своїх володінь Білорусь та Україну, «яка вже за домовленістю з українським гетьманом Б. Хмельницьким та московським боярством (Переяславська Рада 1654 р.) увійшла до складу Руської держави»¹⁶⁹ (sic!). Ця війна була однією з найважчих для білорусів, бо майже позбавила соціум їхнього міщанства й аристократії, прискорила процеси полонізації. У результаті воєн 1650–1667 рр. кількість населення Білорусі зменшилася від 2,9 до 1,4 млн осіб¹⁷⁰. Прийнято вважати, що свою чисельність населення білоруських земель відновило лише після Наполеонівських воєн початку XIX ст. Важке становище та руйнування досить докладно фіксуються на сторінках педагогічної літератури, проте наскільки сформовано участь українського козацтва у цих подіях?

Наступні війни за участю козаків проти Речі Посполитої пов'язані із залученням Московського царства до бойових дій. Мовиться, зокрема, про те, що після останніх боїв козацької війни на білоруські землі прийшла нова воєнна хвиля. Її початком стали події, які відбулися в Україні: козаки вирішили покинути склад Речі Посполитої і перейти на службу до «російського царя», унаслідок чого конфлікт між «Російською державою» та Річчю Посполитою ставав неминучим. Тож коли московське військо вдерлося до східних володінь Речі Посполитої, у його складі були й козацькі загони¹⁷¹. У старших підручниках продовження козацької боротьби за свою державність

¹⁶⁹ Юрис С. А., Елизаров С. А. Курс лекций дисциплины «История Беларуси» для студентов технических и экономических специальностей университета. Гомель, 2010. С. 74.

¹⁷⁰ Там само.

¹⁷¹ Згадки саме про «уладу расійскага цара» та «канфлікт паміж Расійскай дзяржавай і Рэччу Паспалітай» див.: Гісторыя Беларусі, XVI–XVIII стст. С. 122.

розрахунків детальніше. Йдеться, наприклад, про політику гетьмана Івана Виговського, який без додаткових оціночних суджень позначений прихильником вектору зближення з Річчю Посполитою¹⁷². У деяких навчальних матеріалах зауважено, що після смерті Б. Хмельницького новим гетьманом став І. Виговський (1608–1664), який значно зблизився з Річчю Посполитою та розпочав спільну війну проти московських військ у ВКЛ. Зокрема, наголошено, що він вислав війська, очолювані полковником Іваном Нечаєм (? – після 1673). Полковник утвердився в районі Чавсів, Старого Бихова і встановив тут панування за прикладом Січі. Наприкінці 1657 р. І. Нечай відкрито почав виступати проти посланого сюди московського воеводи. Особливе невдоволення козацької старшини викликали спроби царських намісників притягнути «білорусів до підданства царю»¹⁷³.

Ситуація для московських військ складалася не на їхню користь: польські війська, козаки та місцеві партизани розбили московитів у кількох битвах (автор пише про «московські війська», а не «російські», як це траплялося в інших виданнях), витіснили їх з білоруських земель, оскільки основні бойові дії відбувалися «на Україні»¹⁷⁴. Однак у новіших виданнях більша увага звернена до проблем інтервенції шведської та московської армій до земель Речі Посполитої, зокрема і до територій ВКЛ, маловідомої в українській шкільній історії Кейданської унії тощо¹⁷⁵. Такий підхід можна пояснити небажанням занадто утруднювати текст підручника додатковими

¹⁷² Бєлазаровіч В. А., Крэнь І. П., Ганушчанка Н. М. Гісторыя Беларусі... С. 79. На це вказала, зокрема, С. Батуріна: Батуріна С. Україна у білоруських підручниках з історії. С. 431.

¹⁷³ Крэнь І. П., Коўкель І. І., Марозава С. В. [і інш.]. Гісторыя Беларусі: у 2 ч. Ч. 1. С. 517.

¹⁷⁴ Сташкевіч М. С. Гісторыя Беларусі ат староžitных часоу да канца XVIII ст. С. 103–104.

¹⁷⁵ Гісторыя Беларусі, XVI–XVIII стст. С. 122–125.

відомостями. З іншого боку, можливою причиною є пропольська політика гетьмана І. Виговського, що у реаліях 2010–2020-х років могла викликати непотрібні аналогії у політичних колах сучасної Білорусі.

Університетські курси з історії багатші на деталі воєнно-політичного становища білоруських земель упродовж 1650-х років. Зазначається, що складнощі для «російської влади» посилювались і тим, що на білоруських землях виявилось багато українських козаків, загони яких постійно поповнювалися місцевими селянами, і які нападали на магнатсько-шляхетські маєтки, вступали в конфлікти з «російською владою». У цьому аспекті характерна діяльність козацько-селянських загонів, очолюваних сотником Денисом Мурашкою (1656–1661): вони контролювали чимало населених пунктів у Мінському і Новогрудському воєводствах. Антиросійську позицію зайняли й загони Івана Золотаренка та полковника Івана Нечая, який змінив його й фактично захопив Чавси¹⁷⁶.

«Зрадив Росії» і новий гетьман України – наступник Б. Хмельницького І. Виговський, який восени 1658 р. уклав із Польщею угоду, за якою на землях, підвладних українським козакам, створювалося «Русское» князівство з автономними правами в Речі Посполитій. З угрупованням І. Виговського був пов'язаний і полковник І. Нечай, який очолював козацькі загони у Білорусі. Він також виступив проти «Росії» та розгорнув військові дії, встановивши свій контроль у Подніпров'ї, намагався навіть взяти Могильов¹⁷⁷. Власне, зі «зрадою» І. Нечая антимосковські дії значно активізувалися у 1656 р. Він оголосив себе «білоруським полковником» у Чавсах, відкрито виступив проти передачі Чавського повіту у підпорядкування московській владі. Для зміцнення своїх позицій він став шукати підтримки у селян та городян, народні маси відгукнулися на

¹⁷⁶ Дмитрачков П. История Беларуси. С. 225.

¹⁷⁷ Там само. С. 225.

його заклики. Багато білорусів «показалися» і разом з українськими козаками руйнували маєтки «присяжної шляхти» (яка підтримала московську владу), брали участь у боях проти «російських військ»¹⁷⁸. Наповненість «українськими сюжетами» університетського викладу історії Білорусі відповідного сюжету вказує на важливість політики І. Виговського для розвитку Речі Посполитої. Лишаючи за дужками вислови про «Росію», «російську владу», «Русское» князівство та інші подібні конструкції, варто погодитися, що козацький слід у війнах середини XVII ст. надзвичайно помітний, а згадки про окремих полковників як впливових політичних фігур і полководців лише доводять таке твердження.

Прикметна увага також до можливої розбудови білоруського війська за козацькими зразками. Зокрема, повідомляється, що мешканці Могильова відчинили ворота супротивникам 24 серпня 1654 р., чому сприяв перехід на бік «Росії» місцевого шляхтича. Він мав зв'язки з «російським» царем і був зведений у ранг козачого полковника, зібрав довкола себе значну кількість військ, розгорнув активні дії у цьому регіоні, позначивши себе як «полковника білоруського». Стверджувалося, що цей шляхтич хотів створити на сході Білорусі самостійну державну за козацьким зразком¹⁷⁹. Наслідки Хмельниччини, спроби копіювати модель козацького устрою свідчать також про культурно-політичну взаємодію. Забігаючи наперед, відзначимо, що у низці білоруських підручників, у яких описано події XVIII ст., вказано на Кричевське повстання (1740–1744), яке очолив Василь Вошила. Щоб набути відповідного статусу, він, начебто, оголосив себе прямим нащадком Б. Хмельницького¹⁸⁰. У старшій білоруській навчальній літературі із цього приводу було

¹⁷⁸ Чигринов П. Д. История Беларуси. В помощь абитуриентам. С. 136–137.

¹⁷⁹ Дмитрачков П. История Беларуси. С. 222.

¹⁸⁰ Батуріна С. Україна у білоруських підручниках з історії. С. 431.

зауважено, що випадок Кричевського повстання досить унікальний, оскільки показує, як влада опинилася у руках простолюду, що отримав змогу збудувати свою модель соціальних відносин¹⁸¹.

В іншому підручнику бачимо, що після укладання Гадяцького договору між Річчю Посполитою та Україною військові операції «Росії» проти Польщі на українській території без участі українських гетьманів втрачали сенс. У вересні 1658 р. у м. Гадяч на Полтавщині комісари Речі Посполитої підписали з новим гетьманом Запорізького війська І. Виговським договір про повернення України до складу Польщі. З Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств утворювалася окрема держава під назвою «Велике князівство Руське». Воно поєднувалося з Коронаю Польською за принципами федерації на зразок федеративного об'єднання ВКЛ із Польщею. Що стосується протидії царя, то передбачалося вести війну із ним спільними силами. Незважаючи на те, що польський сейм затвердив договір, він не набув чинності, оскільки унаслідок народного повстання І. Виговський був повалений. Тепер українські козаки воювали в Білорусі разом із польсько-білоруськими загонами проти російських військ. Щоправда, у жовтні 1659 р. новий гетьман України Юрій Хмельницький знову підписав договір про входження автономної «Східної України» до складу Росії. Після цього українські козаки були виведені з території Білорусі. Об'єднання усієї Білорусі чи її придніпровської частини та Полісся з Україною не відбулося¹⁸².

Зрештою війна із Московською державою завершилася Андрусівським перемир'ям, яке стало основою для «Вічного миру» між Річчю Посполитою та Московським царством. Держави, втомлені від тривалої війни, розпочали мирні переговори, а 30 січня 1667 р. у с. Андрусів біля Смоленська підписали угоду про перемир'я на 13 років. Умови виконання цього

¹⁸¹ Лойка П. Гісторія Беларусі. С. 151–152.

¹⁸² Снапковский В. Е. История внешней политики Беларуси. С. 145.

перемир'я у білоруських підручниках зачепили також проблеми української історії. Відомо, що, за умовами цього перемир'я, за Московію залишалися Смоленська та Чернігово-Сіверська землі, Лівобережна Україна та Київ¹⁸³. Хоча у білоруських підручниках ці події описані досить безособово, для української історії це була важлива віха, яка фактично узаконила розподіл Гетьманщини по Дніпру на Лівобережну та Правобережну. Поділ не був сприйнятий частиною козацької старшини, яка об'єдналася довкола гетьмана Петра Дорошенка (1627–1698) та почала шукати допомоги в Османській імперії¹⁸⁴. Такий поділ, однак, не привернув увагу білоруських укладачів, оскільки безпосередньо не торкнувся проблематики білоруської історії.

В університетській навчальній літературі спостерігається подібне явище, але з певною зміною. Тривалі переговори з Московією, як зауважено, завершилися підписанням 1667 р. Андрусівського перемир'я на 13 років: Білорусь залишилася у складі Речі Посполитої. Смоленщина, Чернігівщина і вся Лівобережна Україна з Києвом переходила до «Росії». «Вічний мир», підписаний у Москві в травні 1686 р., закріпив кордони, що сформувалися на той час¹⁸⁵. Абстрагуючись від згадок про участь українських земель (які з якихось причин розподілені на Чернігівщину та Лівобережну Україну), варто вказати на перехід Смоленської землі як частини старого ареалу розселення білорусів у склад Московського царства. Ані в шкільній, ані в університетській навчальній літературі з історії на такий білоруський втраті особливо не наголошено, а сам Смоленськ поставлений в один ряд із українськими землями, як, начебто, чужа для білоруського минулого територія.

¹⁸³ Гісторыя Беларусі, XVI–XVIII стст. С. 128.

¹⁸⁴ Чухліб Т. Андрусівський договір 1667. *Енциклопедія історії України в 10 т.* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1: А–В. С. 87–88.

¹⁸⁵ Чигринов П. Д. История Беларуси. В помощь абитуриентам. С. 137.

Наступні події XVIII ст. мають певні особливості у білоруському національному наративі. Цей час отримав відчутну увагу, навіть незважаючи на те, що в марксистській історіографії ніколи не виділявся як самостійний період. Тут постають дві особисті епохи – королів Августа II Сильного (1670–1733) та Станіслава Августа Понятовського (1732–1798), із виразним наголосом на політичному житті, що затьмарює усі інші галузі. З королем Саксонії та Речі Посполитої зазвичай пов'язують розгром країни часів Північної війни, а зі Станіславом Понятовським – ліквідацію держави внаслідок створення конфедерацій і трьох поділів. Проблемою у висвітленні цього періоду є дисонанс між описом економічних процесів і політичних трансформацій. Розвиток економіки (зокрема, поява та поширення мануфактур) оцінені позитивно, тоді як політичний розвиток призвів до втрати суверенітету. Щоправда, автори підручників завжди наголошували на обмеженості самостійності ВКЛ у межах спільної з Польською короною держави, а в культурно-релігійній сфері жалілися на відкриту політику ополячення та покатоличення еліт¹⁸⁶.

Водночас XVIII ст. у білоруських підручниках має більше українських сюжетів. Насамперед мовиться про Велику Північну війну, що розгорілася у складні для Речі Посполитої часи. На той час у ВКЛ тривав конфлікт між прихильниками Речі Посполитої та шляхетським родом Сапег. Обидві сторони шукали підтримки як у самій країні, так і за її межами. Сапєги всіляко намагалися отримати допомогу від шведів, які вступили на литовську територію. Окрім того, вони створювали у своїх володіннях козацько-селянські загони. Ці загони завдали декількох поразок прихильникам Речі Посполитої, які співпрацювали з «Росією» і обіцяли воювати зі шведами за королівську винагороду. Прихильники короля також сподівалися на допомогу «Російської держави» в боротьбі з селянсько-козацькими

¹⁸⁶ Любы А. Падручнікі па гісторыі Беларусі ... S. 172.

загонами на сході білоруських земель, тому підписали договір із «Росією» від імені ВКЛ¹⁸⁷. Такий дипломатичний крок втягнув Річ Посполиту і Московську державу у Північну війну. Хоча обидві сторони переслідували свої інтереси (московити цікавилися виходом до Балтійського моря), розвій воєнних дій у білоруських землях не сприяв ані господарському, ані соціальному розвитку цього краю. Роль козаків у наростанні такої нестабільності також актуальна, що відзначено під час опису наступних подій.

Український гетьман Іван Мазепа (1639–1709) згадується також без зайвих деталей та оціночних суджень – лише у контексті опису подій Північної війни, що відбувалася також і на території Білорусі¹⁸⁸. Зокрема, у роботі Павла Лойки вказано на підтримку шведського короля Карла XII (1682–1718) зі сторони Івана Мазепи¹⁸⁹. Так само лаконічно охарактеризовано участь козацького гетьмана в інших, новіших виданнях¹⁹⁰. У центрі опису авторів білоруських підручників – битва 1608 р. біля Лісної (сучасна Могильовська область). У ній московська армія зуміла розбити шведський корпус, захопити чимало припасів та зброї. Відтак, шведська армія Карла XII в Україні не одержала належного поповнення. Полтавська битва також згадується лише побіжно, хоча відзначається важливе її значення загалом для перебігу Північної війни. Окремі автори вказують, що без перемоги біля Лісної полтавська звитяга московського війська була би неможливою¹⁹¹. Інші зазначають, що поранений шведський король

¹⁸⁷ Любы А. Падручнікі па гісторыі Беларусі... С. 136.

¹⁸⁸ Батуріна С. Україна у білоруських підручниках з історії. С. 431–432.

¹⁸⁹ Лойка П. Гісторыя Беларусі. Вучэбны дапаможнік для 7 класа сярэдняй школы. С. 127.

¹⁹⁰ Белазааровіч В. А., Крэнь І. П., Ганушчанка Н. М. Гісторыя Беларусі, другая палова XVI – канец XVIII ст. С. 83; Гісторыя Беларусі, XVI–XVIII стст. С. 138.

¹⁹¹ Лойка П. Гісторыя Беларусі. Вучэбны дапаможнік для 7 класа сярэдняй школы. С. 127–128.

Карл XII разом із гетьманом Іваном Мазепою втекли до Туреччини¹⁹². У сучасних візіях відбулася лише поразка шведського війська біля Полтави без додаткових оціночних суджень¹⁹³. Загалом у білоруських підручниках з історії досить мало додаткових повідомлень про шведсько-український союз та «українські виміри» перебігу Північної війни взагалі. Окремі повідомлення (наприклад, про зустріч царя Петра I (1672–1725) із польськими конфедератами у Львові в 1707 р.¹⁹⁴) не рятують такого становища. «Малою Полтавою» для білоруської навчальної літератури стала битва біля Лісної, чому присвячені основні описи.

Навчальні підручники для університетського вжитку також значно більшу увагу присвятили розвитку політичної ситуації у Речі Посполитій. Описуючи перипетії Північної війни, боротьбу між польськими королями, яку підтримували шведський король та «російський» цар, автори зосередили увагу на численних військових зіткненнях, що впливало на перебіг бойових дій загалом. Участь українського козацького гетьмана І. Мазепи також зображена мінімально. Так, шведський король Карл XII вирішив не вступати до меж «Росії» та, розраховуючи на допомогу українського гетьмана Івана Мазепи, наприкінці вересня 1708 р. рушив «на Україну». Корінний ж перелом у ході військових дій на користь «Росії» стався унаслідок битви влітку 1709 р. біля Полтави, де шведська армія зазнала поразки, а Карл XII утік до Туреччини¹⁹⁵. В іншому навчальному тексті читаємо, що після перемоги під Полтавою (1709 р.) «російські війська» в союзі з ВКЛ очистили від шведів усю територію Білорусі¹⁹⁶. Українські контексти у такому описі ще менш актуальні.

¹⁹² Бєлазаровіч В. А., Крэнь І. П., Ганушчанка Н. М. Гісторыя Беларусі, другая палова XVI – канец XVIII ст. С. 83.

¹⁹³ Гісторыя Беларусі, XVI–XVIII стст. С. 139.

¹⁹⁴ Шашкевіч М. С. Гісторыя Беларусі ат старожитных часоў да канца XVIII ст. С. 106.

¹⁹⁵ Дмитрачков П. История Беларуси. С. 230.

¹⁹⁶ Чигринов П. Д. История Беларуси. В помощь абитуриентам. С. 139.

Досить фрагментарно образи української історії представлені в описі наступних сюжетів білоруської історії. Насамперед мовиться про поділи Речі Посполитої, які торкнулися як білоруських, так і українських земель у її складі. Поступова втрата внутрішньої стабільності розвитку Польсько-Литовської держави сприяла проникненню до її політики російських, австрійських та пруських впливів, що не сприяло стабілізації. Можна погодитися із висновками дослідників про те, що вказані зовнішні сили не сприяли такій стабілізації, підтримуючи штучний безлад, у якому краще було ловити необхідних політичних «рибин». Такою здобиччю стали потужні магнатські роди, які, з одного боку, прагнули збереження шляхетських вольностей, а з іншого – активно змагалися за владу і вплив у державі. Білоруські (також українські) землі стали лише ареною цієї боротьби, що досить своєрідно відобразилося у підручниках з історії.

Поділи Речі Посполитої кінця XVIII ст. у навчальній літературі для шкільного вжитку трактуються із урахуванням як позитивних, так і негативних оцінок. Фактично, у найсучасніших навчальних посібниках їх оцінено без особливих пафосних слів – лише новий період у житті українського й білоруського народів¹⁹⁷. Щодо історії України, то насамперед у підручниках мовилося про Барську і Торговицьку конфедерації (утворені, відповідно, в українських містах Бар і Торговиця)¹⁹⁸, але з прив'язкою лише до географічного чинника, без політичних коментарів чи наголосів на інших аспектах. Деякі вказівки на залучення російських військ до походу в Україну проти конфедератів також досить обмежені. Описи поділу Речі Посполитої 1795 р. констатують перехід білоруських та українських земель під владу Пруссії, Російської (Західна Волинь і частина Холмської землі)

¹⁹⁷ Батурина С. Україна у білоруських підручниках з історії. С. 431–432.

¹⁹⁸ Белазаровіч В. А., Крэнь І. П., Ганушчанка Н. М. Гісторыя Беларусі, другая палова XVI – канец XVIII ст. С. 136, 142; Гісторыя Беларусі, XVI–XVIII стст. С. 177, 184.

та Австрійської імперії. За цього такі українські землі, як Галичина, не згадуються: присутні натомість Мала Польща з Краковом та Любліном, південна частина Підляшшя, західна частина Брестського воєводства тощо¹⁹⁹. Подібно описані поділи Речі Посполитої також в університетських підручниках.

Зокрема, мовиться про те, що у 1768 р. прихильники «золотої» шляхетської вольності організували у м. Бар в Україні конфедерацію, яка об'єднала досить широкі кола шляхти-католиків і закликала їх до боротьби за скасування рівноправності з православними та протестантами. Барських конфедератів підтримала Туреччина, яка розпочала війну з Росією. Користуючись моментом, Австрія в 1769–1770 рр. окупувала частину Польщі й України, а Пруссія – північно-західну частину Польщі й запропонувала Росії укласти договір про спільний поділ Речі Посполитої. Після першого поділу (1772) Східна Білорусь відійшла до Росії²⁰⁰. Інший автор університетського курсу Володимир Снапковський вказував: «Розділи Речі Посполитої мали глибокі історичні наслідки для білоруського народу. Проживши понад 400 років разом із Литвою, Польщею та Україною у складі ВКЛ та Речі Посполитої, Білорусь цілком увійшла до Російської імперії, де вже не мала жодних ознак власної державності. Російські імператори приписали собі територіальну та релігійну спадщину Київської Русі та виправдовували свої вимоги володіти Білоруссю як власною стародавньою православною спадщиною. Століття угоди та конфронтації, що почалося в обставинах анархії та Північної війни, закінчилося знищенням польської та білорусько-литовської державності»²⁰¹. Досить лаконічний виклад матеріалу підбив підсумки розгляду надзвичайно важливого для білоруської історії питання.

¹⁹⁹ Бєлазаровіч В. А., Крэнь І. П., Ганушчанка Н. М. Гісторыя Беларусі, другая палова XVI – канец XVIII ст. С. 149–150.

²⁰⁰ Вішнеўскі А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі. С. 132.

²⁰¹ Снапковский В. Е. История внешней политики Беларуси. С. 177.

Отже, серед історичного періоду середини XVII–XVIII ст. у білоруських навчальних підручниках можна виділити декілька головних українських сюжетів. Один із них – козацько-селянська боротьба Б. Хмельницького. Хоч у формулюваннях, які застосовують у відповідній навчальній літературі, почасти переважає радянський історіографічний спадок, супроводжений старими штампами про «антифеодальну боротьбу», «народні маси» тощо, водночас у низці видань автори виділяють національну складову часів Хмельниччини, і якщо прямо про Українську державу не згадується, зв'язок із Україною (до слова, майже завжди у шкільних підручниках – «в Україні») однозначно помітний.

Білоруські автори дидактичних видань розглядають Хмельниччину і крізь призму перебігу бойових дій на теренах сучасної Білорусі, зокрема звертають увагу на залучення до них місцевих соціальних прошарків (на кожному з її періодів акцентують на різній соціальній базі – шляхті, бідноті, городянах, селянстві), які долучилися до козацького руху («показалися»). Окрім того, білоруські укладачі підручників та посібників звертають увагу й на життєпис та діяльність окремих полковників, що діяли тут разом зі своїми загонами, переважно зауважують на сторінках книжок і на біографії самого гетьмана Б. Хмельницького (який загалом розглядається як визначна для тогочасного періоду особа нарівні з іншими видатними персонами для білоруської історії), наголошують, що в тодішніх умовах козаки були одним із чинників, який у тих умовах захищав православне духовенство, зокрема в Білорусі на тлі битви біля Лоева. Вони охарактеризовані досить докладно. Для порівняння, натомість українська історіографія, включно з навчальними виданнями з історії, на ці аспекти фактично уваги не звертає.

Водночас, Хмельниччину також розглядають як початок неспокійного періоду, коли Річ Посполита опинилася у вирі військової боротьби, що розоряла, зокрема, й білоруські землі, які

до неї належали. Окрім того, участь козаків у протистояннях, які відбувалися вже після смерті Б. Хмельницького – на тлі початку Руїни – уже менш помітна, хоча спільні походи московських (часто у білоруських підручниках – «російських») військ призвели до відчутних руйнувань, так само, як і наступні дії тих полковників, які оголосили вірність гетьману І. Виговському, підтримавши Гадяцьку унію із Польським королівством та ВКЛ. Водночас, Андрусівське перемир'я, яке фактично для історії України означило подальші занепад та руйнування закладеної Б. Хмельницьким державності, білоруські автори (як і наступний «вічний мир» із Московією) оцінюють лише як факт припинення тривалої кривавої війни.

Стисло подані у білоруських виданнях й українські контексти XVIII ст. Так, роль і місце гетьмана Івана Мазепи у подіях Північної війни зображено кількома невеликими пасажами про союз зі шведським королем Карлом XII та Полтавською битвою, після поразки у якій обидва володарі втекли до Османської імперії. Українські терени згадані також на тлі розгляду перебігу трьох поділів Речі Посполитої протягом останньої третини XVIII ст., утім радше не як суб'єкт, а як об'єкт, та й цілком номінально – де-факто, окрім географічної прив'язки Барської і Торговицької конфедерацій до відповідних містечок в Україні, про додаткові акценти не йдеться.

Загалом, варто відзначити переважно таки виважене ставлення авторів білоруських підручників до цілком непростої тематики Козаччини та її наслідків для білоруських земель. З одного боку, вони акцентували на поневіряннях, яких зазнало місцеве населення (від національних та релігійних і до соціальних), але також вказали на згубну роль різних «інтервентів» (чи то пак загарбників), що атакували білоруські землі як складову Речі Посполитої (а конкретніше – її «литовської» частини) (і серед таких «інтервентів» малися на увазі також й козацькі війська, які також руйнували і захоплювали білоруські

міста та села). До того ж неоднозначні постаті для української історії (особливо ті, які протилежно оцінюються в сучасних російській та українській історіографіях) з боку білоруських укладачів навчальних видань зазвичай не мають ані позитивних, ані негативних характеристик. Наприклад, Іван Виговський переважно згадується лише як один із ініціаторів зближення з Річчю Посполитою, тоді як Іван Мазепа трактується як союзник шведського короля Карла XII (без позитивної чи негативної оцінки такого факту). Та й битва біля Полтави, на відміну від українських та російських авторів, на сторінках білоруських дидактичних книжок поступається значенням битві біля Лісної, яка відбулася на землях Білорусі, а тому для місцевої історії значно важливіша (принаймні, на думку укладачів педагогічних матеріалів із Республіки Білорусь).

Окрім того, у низці видань усе ще трапляються відверто прорадянські оцінки відповідного періоду, які проявляються як у тезах про «одвічне» прагнення білоруського народу до союзу із українським та російським народами. Тож, незважаючи на досить докладну увагу до «українського питання», яка справді поширена в білоруських виданнях (на противагу «білоруським» сюжетам на сторінках українських відповідних видань), спорадично вони супроводжуювані й анахронізмами, використання яких у сучасному навчанні виглядає недоцільним.

Христина Меренюк